शोधनिर्देशक
डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल

गोविन्दराज भट्टराईको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र
सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको
स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको
प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
वीरेन्द्र नेपाल
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौँ
२०६४

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभाग एम्. ए. दोस्रो वर्षका विद्यार्थी **वीरेन्द्र नेपाल**ले **गोविन्दराज भट्टराईको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व** शीर्षकको शोधपत्र मेरा निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । गोविन्दराज भट्टराईले नै भनेअनुसार तयार पारिएको उहाँको शोधकार्यप्रति म पूर्ण रूपमा सन्तुष्ट छु । यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०६४/८/१५

....

(**डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल**)
शोधनिर्देशक
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रि.वि., कीर्तिपुर
काठमाडौँ ।

स्वीकृतिपत्र

....

१)	डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल
(शोधनिर्देशक)

....

२)	कुमारप्रसाद कोइराला
(बाह्य परीक्षक)

शोधमूल्याङ्कन समिति

मिति २०६४/८/२५

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र मैले स्नातकोत्तर तहको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि आदरणीय गुरु डा. श्री खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलका प्राज्ञिक निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । यो शोधपत्र तयार गर्ने सन्दर्भमा आइपरेका विभिन्न समस्या र चुनौतीहरूसँग जुध्ने प्रेरणा दिँदै सही मार्गनिर्देश गराएर अघि बढ्न उत्प्रेरित गरी आफ्ना कतिपय व्यावहारिक कार्यव्यस्तताहरूलाई थाती राखी कुशल र समुचित दिग्दर्शन गराउनु भएकोमा उहाँप्रति म हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन एवम् श्रद्धाभाव व्यक्त गर्दछु ।

प्रस्तुत शोधविषयमा शोधकार्य गर्न अवसर जुटाउने नेपाली केन्द्रीय विभागप्रति म हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु । प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्नाका लागि आवश्यक सामग्री एवम् जानकारी प्रदान गर्नुहुने आदरणीय गुरु प्रा. डा. गोविन्दराज भट्टराईप्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु । शोधपत्र तयार गर्ने कार्यमा आफ्नो कार्यव्यस्ततालाई परवाह नगरी अमूल्य समय निकालेर समयसमयमा प्रत्यक्ष तथा साङ्केतिक निर्देशन, सुझाव तथा हौसला दिई उत्प्रेरित गर्नुहुने परम आदरणीय गुरु प्रा. श्री राजेन्द्र सुवेदीज्यूप्रति कृतज्ञ छु । शोधकार्यलाई सफलताको बिन्दुमा पुऱ्याउन प्राज्ञिक सुझाव दिनुहुने गुरु तुलसीप्रसाद भट्टराईप्रति आभार प्रकट गर्दछु ।

सदा इज्जत र प्रतिष्ठाका लागि जीवनमा सङ्घर्ष गर्नुपर्छ भन्ने नैतिक अर्ती दिँदै आर्थिक र व्यावहारिक समस्यासँग सङ्घर्ष गरेर आफ्नो अमूल्य श्रम र पसिना खर्ची मेरो अध्ययनलाई यस अवस्थासम्म पुऱ्याउनु हुने परमपूज्य पिता श्री विष्णुभक्त नेपाल र माता इन्द्रमाया नेपालप्रति आजन्म ऋणी छु । घरव्यवहारलाई समालेर मलाई अध्ययनको लागि समय दिने भाइ डेगनाथ नेपाल र बुहारी पुष्पा नेपाललाई पनि धन्यवाद दिन चाहान्छु । मलाई शैक्षिक प्रगतिको लागि सदा सहयोग र हरबखत साथ दिने मेरी धर्मपत्नी प्रेमकला नेपालप्रति पनि आभारी छु । यो शोधकार्य पूर्ण गर्नाका लागि बारम्बार घच्घच्याइरहने आदरणीय गुरु श्री घनश्याम ढकालप्रति पनि आभारी छु । शोधशीर्षक चयनदेखि शोधपत्रको अन्तिम स्वरूप तयार गर्दासम्म आइपरेका शैक्षिक समस्याको हल गर्न सहयोग गर्ने तथा अन्य विविध कठीन चुनौतीहरूलाई चुनौती नै सम्झेर साथ दिने मेरा अनन्य मित्रहरू रमेश पौडेल, लक्ष्मी ढुङ्गेल, योगेन्द्र पौडेल, रमेश सुवेदी एवम् भाइ एकदेव भट्टराई र दाजु टंक लुइटेललाई म कहिल्यै बिर्सन सक्तिन ।

अन्त्यमा म यस शोधपत्रको समुचित मूल्याङ्कनका लागि त्रि. वि., नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुरसमक्ष पेस गर्दछु ।

शैक्षिकसत्र २०६२/६३

सङ्क्षेपीकृत शब्दसूची

सङ्क्षिप्त रूप	**–**	**पूर्ण रूप**
आई. ए.	–	इन्टरमिडिएट अफ आर्टस्
ई. सं.	–	ईस्वी संवत्
एम्. ए.	–	मास्टर अफ आर्टस्
ए. व.	–	एकवचन
क्र. सं.	–	क्रम सङ्ख्या
गा.वि. स.	–	गाउँ विकास समिति
गो. प.	–	गोरखापत्र
चौ. सं.	–	चौथो संस्करण
छै. सं.	–	छैटौँ संस्करण
डा.	–	डाक्टर
ते. सं.	–	तेस्रो संस्करण
त्रि. वि.	–	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
दो. सं.	–	दोस्रो संस्करण
ने.रा. प्र. प्र.	–	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
पृ.	–	पृष्ठ
प्र.	–	प्रकाशन
प्रा.डा.	–	प्राध्यापक डाक्टर
प्रा. लि.	–	प्राइवेट लिमिटेड
वि. सं.	–	विक्रम संवत्
स्व.	–	स्वर्गीय
सम्पा.	–	सम्पादन/सम्पादक
सा. प्र.	–	साझा प्रकाशन

मिति २०६४/८/१२

<u>शोधार्थी</u>
वीरेन्द्र नेपाल
नेपाली केन्द्रीय विभाग
२०६४

सन्दर्भगन्थसूची

(क) पुस्तकसूची

उपाध्याय, केशवप्रसाद, “मोतीरामको व्यक्तित्व र योगदान”, **मोतीस्मृति ग्रन्थ,** काठमाडौँ : नेपाली शिक्षापरिषद्, २०३९ ।

दुबे, चन्द्रशेखर, **नेपाली साहित्य : एक सर्वेक्षण,** मणिपुर : ज्योति प्रकाशन, २०३८ ।

बराल, कृष्णहरि र एटम नेत्र, **उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास,** काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, २०५६ ।

बोगटी, रामबहादुर, **बल्लभमणि दाहालको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व,** (अप्रकाशित शोधपत्र) त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर, २०६२ ।

भट्टराई, गोविन्दराज, **मणिपुरको चिठ्ठी**, काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, २०३४ ।

————————, **तीनधारा,** काठमाडौ : भट्टराई बन्धु प्रकाशन, २०३५

————————, **मुगलान,** चौ सं., काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार, २०६० ।

————————, **एक्लै एक्लै एक्लै** काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार, २०६० ।

————————, **विश्वविद्यालयमा अग्निपूजा**, काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार, २०६१ ।

————————, **आख्यानको उत्तरआधुनिक पर्यावलोकन**, काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार, २०६१ ।

————————, **पश्चिमी बलैंसीका बाछिटा**, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, २०६१ ।

————————, **काव्यिक आन्दालनको परिचय,** दो. सं., काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, २०६२ ।

————————, **सुकरातका पाइला**, काडमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार, २०६३ ।

————————, **उत्तरआधुनिक ऐना**, काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार, २०६२ ।

लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद, **कविताको संरचनात्मक विश्लेषण**, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०६२ ।

————————, **आधुनिक नेपाली समालोचना**, (काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, २०५७) ।

शर्मा, मोहनराज र लुइटेल, खगेन्द्र, **नेपाली कविता र आख्यान**, काठमाडौँ : नवीन प्रकाशन, २०५५ ।

शर्मा, तारानाथ, **नेपाली साहित्यको इतिहास**, चौ. सं., काठमाडौँ : अक्षर प्रकाशन, २०५६ ।

श्रेष्ठ, दयाराम र शर्मा, मोहनराज, **नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास**, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, २०३४ ।

(ख) पत्रिकासूची

कोइराला कुमारप्रसाद, ‘गरिमा साक्षात्कार’, **गरिमा**, (वर्ष-२४, अङ्क-९, २०६३) ।

गौतम लक्ष्मणप्रसाद, ‘**उत्तरआधुनिक ऐना**मा प्रतिबिम्बित आजको नेपाली साहित्य’, **गरिमा**, (वर्ष-२५, अङ्क-१, पूर्णाङ्क-२८९, २०६३) ।

शर्मा, मोहनराज 'नौलो औपन्यासिक पाइलो : **सुकरातका पाइला**', **गरिमा**, (वर्ष-२५, अङ्क-४, पूर्णाङ्क-२९२, २०६३) ।
———————, '**उत्तरआधुनिक ऐना**मा टल्केका प्रतिबिम्ब', **गरिमा**, (वर्ष-२४, अङ्क-७, २०६३) ।
गोरखापत्र, (साउन- ३, २०३२) ।
युगभाषा, (स्याङ्जा : पूर्णाङ्क-९, २०३२ ।
समीक्षा, (वर्ष-१६, पूर्णाङ्क-३०, २०३२) ।
साहित्य सागर, (वर्ष-७, अङ्क-१, २०६१) ।

विषयसूची

पृष्ठ

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय १–६

१.१ शोधशीर्षक १
१.२ शोधकार्यको प्रयोजन १
१.३ विषयपरिचय १
१.४ समस्याकथन १
१.५ शोधकार्यका उद्देश्यहरू २
१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा २
१.७ शोधकार्यको औचित्य ५
१.८ शोधकार्यको सीमाङ्कन ५
१.९ सामग्रीको सङ्कलनविधि ५
१.१० शोधविधि ५
१.११ शोधपत्रको रूपरेखा ५

दोस्रो परिच्छेद : गोविन्दराज भट्टराईको जीवनी ७–३२

२.१ जन्म र जन्मस्थान ७
२.२ बाल्यकाल ७
२.३ शिक्षादीक्षा ७
२.३.१ अक्षरारम्भ र प्राथमिक शिक्षा ७
२.३.२ माध्यमिक तहको शिक्षा ८
२.३.३ उच्चतहको शिक्षा ८
२.४ व्रतबन्ध, विवाह तथा सन्तान ९
२.५ आर्थिक अवस्था १०
२.६ स्वभाव ११
२.७ रुचि ११
२.८ कार्यक्षेत्र १३
२.८.१ शैक्षिक सेवा १३

२.८.२ प्रशासनिक सेवा १४
२.९ राजनीतिक व्यक्तित्व १४
२.१० संस्थागत संलग्नता १४
२.११ भ्रमण १४
२.१२ सम्मान तथा पुरस्कार १५
२.१३ धारणा/मान्यता १५
२.१४ सुखदुःखका क्षणहरू १७
२.१५ लेखन १८
२.१५.१ लेखनको प्रेरणा र लेखनारम्भ १८
२.१५.२ प्रकाशित पुस्तकाकार कृति १९
२.१५.३ नेपालीमा प्रकाशित फुटकर लेखरचनाहरूको सूची २०
२.१५.४ अङ्ग्रेजीमा प्रकाशित लेखहरूको सूची ३०

तेस्रो परिच्छेद : गोविन्दराज भट्टराईको व्यक्तित्व ३२–५१

३.१ पृष्ठभूमि ३३
३.२ शारीरिक व्यक्तित्व ३३
३.३ व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरू ३४
३.३.१ साहित्यिक व्यक्तित्व ३४
३.३.१.१ स्रष्टा व्यक्तित्व ३४
३.३.१.२ द्रष्टा व्यक्तित्व ४२
३.३.२ साहित्येतर व्यक्तित्व ४८
३.३.३ जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वबीच अन्तर्सम्बन्ध ५०

चौथो परिच्छेद : गोविन्दराज भट्टराईको साहित्ययात्रा ५२–५५

४.१ साहित्ययात्रा ५२
४.२ गोविन्दराज भट्टराईको साहित्ययात्राको चरणविभाजन ५३

पाँचौं परिच्छेद : गोविन्दराज भट्टराई आख्यानात्मक कृतिहरूको विश्लेषण ५६–८३

५.१ पृष्ठभूमि ५६
५.२ 'मुगलान' उपन्यासको विश्लेषण ५६
५.३ 'मणिपुरको चिठ्ठी' उपन्यासको विश्लेषण ६६
५.४ 'सुकरातका पाइला' उपन्यासको विश्लेषण ७४
५.५ निष्कर्ष ८३

छैटौं परिच्छेद : गोविन्दराज भट्टराईका निबन्धात्मक कृतिहरूको विश्लेषण ८४–९६

६.१ परिचय ८४
६.२ 'एक्लै एक्लै एक्लै' निबन्धसङ्ग्रहको विश्लेषण ८४
६.३ 'विश्वविद्यालयमा अग्निपूजा' निबन्धसङ्ग्रहको विश्लेषण ८९
६.४ निष्कर्ष ९६

सातौं परिच्छेद : गोविन्दराज भट्टराईका समालोचनात्मक कृतिहरूको विश्लेषण ९७–१४२

७.१	परिचय	९७
७.२	'काव्यिक आन्दोलनको परिचय' कृतिको विश्लेषण	९७
७.३	'आख्यानको उत्तरआधुनिक पर्यावलोकन' कृतिको विश्लेषण	१११
७.४	'पश्चिमी बलेँसीका बाछिटा' कृतिको विश्लेषण	११५
७.५	'उत्तरआधुनिक ऐना' कृतिको विश्लेषण	१२५
७.६	निष्कर्ष	१४२

आठौँ परिच्छेद : उपसंहार **१४३–१४६**